Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі
“Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя Максіма Танка”

Кафедра беларускага і рускага мовазнаўства

Вучэбны матэрыял па тэме

“ПРЫМЕТНІК.
СЛОВАЎТВАРЭННЕ І ПРАВАПІС.”

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

па дысцыпліне “Беларуская мова”
для спецыяльнасці:
1-01 01 01 Дашкольная адукацыя

Склала дацэнт Мордас Н.Р.

Мінск
2018

ЗМЕСТ

1. Тэарэтычны раздзел

1.1. Словаўтварэнне прыметнікаў. Афіксацыя

1.2. Утварэнне складаных прыметнікаў, іх правапіс

1.3. Марфалагічны разбор прыметніка

1.4. Тыповыя памылкі ў выкарыстанні формаў прыметніка

2. Пытанні да самакантролю ведаў

3. Практычнаыя заданні

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

І. Тэарэтычны раздзел

1.1. Словаўтварэнне прыметнікаў. Афіксацыя

Прыметнікі ўтвараюцца рознымі спосабамі, але часцей суфіксальным, прыставачна-суфіксальным і асноваскладаннем.

Самым прадуктыўным спосабам ўтварэння прыметнікаў з'яўляецца ***суфіксальны***. Гэтым спосабам утвараюцца прыметнікі ўсіх трох разрадаў пераважна ад назоўнікаў і дзеясловаў пры дапамозе суфіксаў *-н-, -ск-, -лів-, -іст-, -ов-(-ав-)* і інш: *летні, аўтарскі, дажджлівы, жатраўлівы, галасісты, ганаровы, ласкавы.*

Прыставачна-суфіксальным спосабам прыметнікі ўтвараюцца ад назоўнікаў, радзей ад дзеясловаў: *пілот – беспілотны, мяжа – бязмежны.*

1.2. Утварэнне складаных прыметнікаў, іх правапіс

[Пры напісанні раздзела быў выкарыстаны матэрыял “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”- Мінск, 2008 –144 с.]

Складаныя прыметнікі ўтвараюцца шляхам аб’яднаннем дзвюх ці трох асноў без дапамогі суфіксаў (***чыстае складанне***): *бела-ружовы зефір,беларуска-рускі слоўнік*, шляхам складання асноў пры дапамозе суфіксаў (***складана-суфіксальны спосаб***): *кароткачасовы, бульбаўборачны, іншамоўны* і шляхам ***зрашчэння*** кампанентаў словазлучэння ў адно слова: *глыбоканавуковы, высокамаральны.*

Пішуцца р а з а м прыметнікі:

- якія суадносяцца са складанымі назоўнікамі, што пішуцца разам: *чарназёмны* (чарназём), *водаправодны* (водаправод), *мастацтвазнаўчы* (мастацтвазнаўства), *іншаземны* (іншаземец), *радыёфізічны* (радыёфізіка), *жалезабетонны* (жалезабетон), *самаходны* (самаход), *хваляводны* (хвалявод);
- якія суадносяцца са словазлучэннямі з падпарадкавальнай сувяззю: *каменнавугальны* (каменны вугаль), *народнапаэтычны* (народная паэзія), *агульнаадукацыйны* (агульная адукацыя), *меднарудны,цэнтральнаеўрапейскі, цвёрдапаліўны уласнаручны,, круглагадовы,чырванабокі*;
- якія суадносяцца са словазлучэннямі дзеясловаў з назоўнікамі: *дрэваапрацоўчы* (апрацоўваць дрэва), *масларобны* (рабіць масла),

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

мукамольны (малоць муку), *касцярэзны,кветкаводчы, водазаборны, ільноцерабільны, лесанарыхтоўчы, лёсавызначальны*;

- якія суадносяцца са словазлучэннямі назоўнікаў з лічэбнікамі і прыслоўямі адноснай меры колькасці, аб'ёму, прасторы і інш.: *двухразовы* (два разы), *трохколавы, двухтысячагадовы, сямісотпяцідзесяцігадовы, саракаградусны, пяцідзесяціпрацэнтны, саракатонны, шматразовы, мнагалюдны, усемагутны*;
- першай часткай якіх з'яўляюцца прыслоўі: *моцнадзеючы* (моцна дзейнічаць), *лёгкапаранены* (лёгка параніць), *цяжкаўс*в *прымальны* (цяжка ўспрымаць), *нізкарослы,высокаадукаваны,слабасалёны, добраўпарадкаваны, малапрыкметны;* але: *дыяметральна процілеглы* (супрацьлеглы), *чыста беларускі, яскрава вызначаны, выключна дасканалы, асабліва адказны, колькасна акрэслены, рэзка адмоўны, кепска ўзараны, усенародна абраны, выпадкова сустрэты, своечасова прыняты, адносна спакойны, бясконца глыбокі, матэрыяльна зацікаўлены*;
- складаныя прыметнікі з дзвюх і больш лексічных частак, якія служаць для абазначэння навуковых і тэхнічных паняццяў: *старажытнаўсходнеславянскі, правабярэжназаходнебугскі, старабеларускамоўны, індаеўрапейскі*.
-

Пішуцца п р а з з л у ч о к складаныя прыметнікі:

- утвораныя ад складаных назоўнікаў, якія пішуцца праз злучок: *вакуум-насосны, генерал-губернатарскі, унтэр-афіцэрскі, ліберал-дэмакратычны, давыд-гарадоцкі, санкт-пецярбургскі* і інш.;
- часткі якіх абазначаюць разнародныя назвы адпаведнай прыкметы: *прыродна-гаспадарчы, жыллёва-будаўнічы, аграрна-сыравінны, лячэбна-працэдурны, таварна-грашовы, электронна-вылічальны, навукова-тэхнічны, грамадска-палітычны, сусветна-гістарычны, народна-вызваленчы, сярэдне-верхні, прытарна-салодкі* і інш.;
- часткі якіх абазначаюць раўнапраўныя паняцці: *рабоча-сялянскі, руска-беларускі;*
- часткі якіх абазначаюць асаблівасці ці адценні разнароднай якасці: *кісла-салодкі, жоўта-зялёны, горка-салёны, гучна-пявучы* і інш.;
- часткі якіх абазначаюць напрамкі свету ў іх спалучэнні: *паўночна-заходні*;
- якія ўваходзяць у склад геаграфічных назваў з пачатковай часткай *Усходне-, Заходне-, Паўднёва-, Паўночна-, Цэнтральна-* і інш.: *Паўднёва-Афрыканская Рэспубліка, Заходне-Сібірская раўніна, Цэнтральна-Азіяцкі рэгіён* і інш.;

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

- пачатковай часткай якіх з’яўляюцца лічба або літара любога алфавіта: *1000-гадовы, 5-павярховы, Т-падобны*.

Складаныя прыметнікі, утвораныя ад складаных уласных імёнаў са злучком, калі яны маюць прыстаўку, пішуцца р а з а м: *заісыккульскі, перадцяньшанскі*.

Складаныя прыметнікі з пачатковай часткай *ваенна-* пішуцца разам: *ваеннапалонны, ваеннапалявы, ваеннаабавязаны*

1.3. Марфалагічны разбор прыметніка

1. Слова ў тэксце.
2. Часціна мовы.
3. Пачатковая форма прыметніка (*Н.скл, адз. л, м.р.)*
4. Лексіка-граматычны разрад прыметніка: *якасны, адносны, прыналежны.*
5. Форма прыметніка (*поўная, кароткая*).
6. Ступень параўнання прыметніка (калі ёсць): *простая ці складаная формы вышэйшай ці найвышэйшай ступені параўнання.*
7. Форма ацэнкі і меры якасці прыметніка (калі ёсць).
8. Марфалагічныя прыметы: *род, лік, склон*.
9. Сінтаксічная сувязь з іншымі словамі ў сказе.
10. Сінтаксічная роля ў сказе.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

1.4. Тыповыя памылкі ў выкарыстанні формаў прыметніка

Найбольшую цяжкасць у выкарыстанні прыметнікаў выклікае ўтварэнне формаў:

- прыналежных прыметнікаў. Па аналогіі з рускай мовай утвараюцца памылковыя формы прыналежных прыметнікаў мужчынскага роду тыпу *Васіна машына, Пецін камп’ютар* (руск.: *Васина машина, Пецин компьютер*). Трэба помніць, што ў беларускай мове такія прыметнікі ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў *-оў-(-ов-), -ёў-(-ёв-), -аў-(-ав), -еў-(-ев-): Васева машына, Пецеў камп’ютар.* Сустракаюцца памылкі і пры ўтварэнні прыналежных прыметнікаў жаночага роду: *Зоськіна мара, вавёркіна дупло*. У беларускай мове ў прыналежных прыметніках, утвораных ад назоўнікаў жаночага роду, заўсёды адбываецца чаргаванне *к//ч* у аснове: *Верчына мара*, *вавёрчына дупло*;

- ступеней параўнання якасных прыметнікаў. Пры ўтварэнні складанай формы найвышэйшай ступені займеннік *самы* памылкова далучаюць да простай формы вышэйшай ступені: *самы разумнейшы, самы цяплейшы*, у той час як нормы літаратурнай мовы патрабуюць спалучэння гэтага займенніка з прыметнікам без ступені параўнання: *самы разумны, самы цёплы.*Памылкі пры ўжыванні вышэйшай ступені параўнання выкліканы адсутнасцю правільнага суфікса, канчаткаў і прыназоўніка. Пад уплывам рускай мовы назвы прадметаў, у параўнанні з якімі вызначаецца мера якасці, ужываюць у форме роднага склону, прычым замет формы прыметніка выкарыстоўваюць форму прыслоўя: *брат разумней сястры*, *кава смачней гарбаты*. Нормы беларускай літаратурнай мовы патрабуюць у такіх выпадках выкарыстоўваць форму вінавальнага склону з прыназоўнікам **за**: *брат разумнейшы за сястру, кава смачнейшая за гарбату.*

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

2. Пытанні да самакантролю ведаў

1.. Назавіце прадуктыўныя спосабы ўтварэння прыметнікаў.
2. Ахарактарызуйце суфіксальны спосаб словаўтварэння прыметнікаў у беларускай мове.
3. У чым асаблівасці прыставачна-суфіксальнага спосаба словаўтварэння прыметнікаў?
4. Як утвараюцца складаныя прыметнікі?
5. Якія складаныя прыметнікі пішуцца разам?
6. У якіх выпадках складаныя прыметнікі пішуцца праз злучок?
7. Як пішуцца складаныя прыметнікі, першай часткай якіх з’яўляецца лічба?
8. Ахарактарызуйце паслядоўнасць марфалагічнага разбору прыметнікаў.
9. Назавіце тыповыя памылкі ў выкарыстанні формаў прыметнікаў.

3. Практычнаыя заданні

Заданне 1. Вызначце спосаб утварэння наступных прыметнікаў.

Праславуты, безбілетны, дапятроўскі, антываенны, Васеў, Алёнчын, унутрыгарадскі, наземны, кісла-салодкі, левабярэжны, паціметровы, вечназялёны, бульбяны, глыбокапаважаны, высокаадукаваны, падснежны, трохсотсямідзесяцікілаграмовы, недавараны.

Заданне 2. Вызначце, ад якіх слоў і якім спосабам утвораны прыметнікі.

Дабраякасны, няздатны, прыморскі, бязвокі, нясмачны, выпускны, цьмяны, дзядзькаў, сястрын, спакуслівы, жывучы, шыпячы (гук), свінны, любы, засціплы, прысядзібны, свежаспечаны, трохзменны, жалезабетонны.

Заданне 3. Вызначце, да якой часціны мовы належаць выдзеленыя словы. З некалькімі словазлучэннямі складзіце сказы.

Вучыць ***эсперанта***, заказаць ***мадэрн***, слухаць ***рок-музыку***, алей ***экстра***, размаўляць на ***хіндзі***, музыка ў стылі ***дыска***, паліто ***максі***, выступленне ***рокгрупы***, мода на ***дыска***, працаваць на ***цунамі***-станцыі, мова ***банту***, захапляцца познім ***барока***, шаль колеру ***марэнга***, іграць ***рок***, нумар ***люкс***, масла ***экстра***, шпалеры колеру ***беж***, апрануцца ў ***хакі***, заказаць сабе ***люкс***, насіць ***міні***, санаціна для скрыпкі ***сола***, касцёл у стылі ***ракако***, ***комі*** літаратура, складанае ***сола***, ***плісэ*** выйшла з моды

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

Заданне 4. Прачытайце. Вызначце, якімі часцінамі мовы і членамі сказа з'яўляюцца выдзеленыя словы?

1. Дзве дарожкі, дзве сцяжынкі, дзве сцяжынкі, як істужкі, да ***каханае*** дзяўчынкі ўюцца дужкай (А.Мілюць). 2. Свет тваіх зачакаўся балядаў: не саромься, давай, ***сінявокі*** (А. Хадановіч). 3. Можа яна дойдзе, калі пачнуць кананізаваць не ў ***святыя***, а ў людзі (У. Караткевіч). 4. ...Тут куточак такі ***мілы***, так ён добра паслужыў (Якуб Колас). 5. Хто ў гэтым ***вінаваты*** – вядома добра і табе і мне (Н. Гілевіч). 6. Зноў ***маладая*** кроў узыгралася, бы мора (А.Мілюць). 7. Хто шнур зжуе няроўным плехам – Антось яго ўжо дойме смехам, задзене проста за ***жывое***, хоць сэрца ў дзядзькі і не злое (Якуб Колас). 8. Чакаць, калі ты прыляціш, калі свае спаволіш крылы, каб пацалункам поўніць ціш, каб прашаптаць святое "***мілы***"? (М. Шабовіч). 10. І тады Хрыстос моцным ударам нагі скінуў уніз адну фігурку ***святога***, вялікі вулей з доўбленай ліпы (У. Караткевіч). 11. ***Простае*** нашых прадзедаў слова, хоць апаганена мудрым чужынцам, шлі, ідзём далей улева ці ўправа – простым гасцінцам (Янка Купала). 12. ***Мудрэйшыя*** кажуць: на выпрабаванні – не мы, а сусветы, замкнёныя ў нас (Т. Бондар). 13. Як ***сляпыя*** ўначы – хто куды два чужыя пайшлі чалавекі (М. Шабовіч). 14. А вось маёй адсталасці прычына -- ***прыёмны*** мой пакой, мая дзяржава – кухня, дзе пры цяпельцы ў дзежцы цеста пухне (Д. Бічэль-Загнетава). 15. Нехта дужы, і **смелы**, і горды расчасаў па загонах чупрыны (А.Мілюць). 16. Хата жывая, пакуль ***маладое*** гадуецца ў ёй (Р. Барадулін). 17. Ён з'явіцца, ***жаданы*** хтосьці, як даўні і

чаканы госць (І. Багдановіч). 18. Як аслупянелы, ***стары*** доўга стаяў на адным месцы, пакуль стаў заўважаць адзнакі таго, што жыццё бяжыць (Кузьма Чорны). 19. Ціха праходзіце вы, як ***жывыя***, ззяючы мілай красой (Якуб Колас). 20. Расклаўшы вогнішча хачу я начлег ***мінулы*** ўспамінаць (Міхась Чарот). 21. Памылкі прывядуць цябе ў адчай – ***чужога*** выхаду не пазычай (Д. Бічэль-Загнетава). 22. ***Трапезная*** мечаносцаў размяшчалася якраз пад пакоем, у якім жыў гросмайстар (Л. Дайнека). 23. Незразумелы мне арганум узбагачаў мой ***бедны*** слых: "Як пакахаеш, то каханым ты станеш на адзін уздых" (Л. Дранько-Майсюк). 24. Кожны 89 чацвёрты быў ***мёртвы***. Мір і спакой ім вечны! (А. Вярцінскі). 25. ***Незвычайнае*** ў яго мове адразу здзівіла мяне і зацікавіла (А. Гарун).

Заданне 5. Утварыце складаныя прыметнікі. Растлумачце іх правапіс

Тры кілаграмы, здольны да працы, літаратурны і музычны, Новы год, Далёкі Усход, дзесяць гадоў, шахматны і шашачны, рэгіён Заходняга Палесся, шэрыя вочы, розныя колеры, белы і ружовы, шырокі экран, шмат ступеняў, глыбокая вада, Лацінская Амерыка, трыста пяцьдзясят шэсць кіламетраў.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

Заданне 6. Растлумачце правапіс прыметнікаў.

Палескі, данбаскі, каўказскі, грамадскі, студэнцкі, фашысцкі, кузнецкі, нясвіжскі, пухавіцкі, смалявіцкі, добрушскі, рыжскі, чыкагскі, брандэнбургскі, латарынгскі, мастацкі, рыбацкі, беластоцкі, н'ю-йоркскі, бангкокскі, чэшскі, казахскі, сцюдзёны, юны, драўляны, сярэбраны, палымяны, безымянны, студзеньскі, любанскі, Чэрвенскі (раён), кампостны, кантрастны, водаправодны, вечназялёны, высокакваліфікаваны, дзікарослы, шчыра сказанае (слова), навукова абгрунтаваны (план), беспрацэнтнавыйгрышная пазыка, давыд-гарадоцкі, масквАрэцкі, грамадска-палітычная дзейнасць, Паўночна-Ціхаакеанскае цячэнне, палітыка-масавы, паўночназаходні.

Заданне 7. Зрабіце марфалагічны разбор выдзеленых слоў.

Самыя раннія – ***веснія*** воды, самыя познія – цені змяркання, самыя лёгкія – шчасныя годы, самыя цяжкія – слёзы расстання, самыя ціхія – сцежкі дубровы, **самыя звонкія** – родныя гукі, самыя чэрствыя – ***крыўдныя*** словы, самыя чулыя – матчыны рукі, ***найсаладзейшыя*** – у лесе маліны, а найгарчэйшыя – дні на чужыне. (М.Т.)